

KATONA MAGDA NASRIN – RÉPÁSI KRISZTIÁN

KURD AUTONÓMIÁK, AVAGY ÖNÁLLÓ ÁLLAM

A 38–40 milliósra becsült kurd közösség a világ legnagyobb állam nélküli népe, akik az egykori Oszmán-Török Birodalom és Perzsia területén egybefüggően élnek. Az Oszmán-Török Birodalmat megosztó Sykes-Picot egyezmény révén kerültek több országba. Míg az 1921-es sévres-i békeszerződés rendelkezett önálló kurd állam megalakításáról, a török nacionalisták fegyveres küzdelmével kiharcolt 1923-as lausanne-i békeszerződés már nem. Ezért a kurd etnikai nacionalisták autonómiájukat adott országokban szintén fegyveres harcban kívánták kikényszeríteni. 1991-től módszerük a megváltozott nemzetközi környezetben kvázi-autonómiájuk kiépítése, adott államokban a tényleges autonómia felé tett lépésként. Aki járt a közelmúltban Iraki-Kurdisztánban, az tapasztalta, hogy az ottani kurdok gigantikus építkezései nem a helyi önkormányzat intézményei, hanem egy jövőbeli negyvenmilliós kurd állam létesítményei gyanánt szolgálnak. A kurdok a Közép-Kelet változó regionális dinamikái és annak nemzetközi mozgatóinak hullámain békésen úsznak – a minden egybefüggően kurdok által lakott országokban megvalósuló autonómiák összautonómiájának útján – az önálló államiság felé. Míg korábban ők harcoltak, körülöttük pedig az új nemzetállamok békésen modernizáltak és építkeztek, kudarcra voltak ítélve. Most azonban a térség átstrukturáló dinamikáinak vérzivataros, kaotikus forgatagában nyugodt szigeteket teremtve békésen építkeznek, kihasználva, hogy környezetük az egymással való harccal van elfoglalva, nem az ő leverésükkel. A kurdok most értek meg rá, hogy geostratégiai adottságaikat kihasználják, ehhez azonban nem a sorsukat eldöntő nemzetközi szerződések jogi értelmezésével érvelnek, mint a beludzsok, hanem elsősorban gazdasági és politikai eszköztárat vetnek be. A kurd autonómiák megvalósulására Irak után jelenleg Szíriában, de középtávon Törökországban és Iránban is esélyt látunk.

Népesség és etnológia

(Bizonytalan számok) A CIA World Factbook 2012-ben mintegy 38 millióra becsülte számukat. Egybefüggő tömbben élnek Törökországban, Iránban, illetve Irakban, Szíriában, Jordániában, élnek továbbá Azerbajdzsánban, Örményor-

szágban, Grúziában és Türkmenisztánban is. A kurdok jelentős diaszpórával rendelkeznek továbbá Libanonban, Európában és az Egyesült Államokban.¹ E forrás szerint a világ kurdjainak mintegy 55%-a Törökországban, 18–18%-uk Irakban és Iránban, mintegy 5%-uk Szíriában él.²

Yildiz és Fryer szerint 2004-ben Törökországban a kurdok a lakosság 18%-át, Irakban 20%-át, Iránban 8, Szíriában pedig 9,6%-át alkották.³

1991-ben McDowall összesen 22,5 millió kurddal számolva úgy becsülte, hogy Törökországban mintegy 48%-uk, Irakban 18%-uk, Iránban 24%-uk, Szíriában pedig 4%-uk élt, és Törökország lakosságának 19%-át, Irak lakosságának 23%-át, Irán népességének 10, Szíria lakosságának pedig 8%-át alkották.⁴

A posztszovjet térségen belül Azerbajdzsánban él a legtöbb kurd, mintegy 150-180 ezer. Örményországban számuk 50 ezer, Grúziában 40 ezer körüli. Ezek a köztársaságok a kurdok természetes lakhelyét alkotják. Kazahsztánba és Kirgizisztánba a második világháború éveiben kitelepítés révén kerültek, előbbi köztársaságban több mint 30 ezer, utóbbiban mintegy 20 ezer kurd él, noha sokan hazatértek. Türkmenisztánban 51 ezer, Üzbegisztánban 10 ezer, Tadzsikisztánban pedig 5 ezer kurd él, ők természetes történelmi mozgások révén kerültek jelenlegi lakóhelyükre. Oroszország területén a legutóbbi census idején 63 818 kurdot számoltak össze. Sokan menekültek ide az örmény pogromok elől, a karabaghi muszlim kurdok elől, de még mindig sokan, mintegy 35 ezren élnek Szibériában a sztálini kitelepítési politika álzatai közül. A posztszovjet térségben élő kurdok számát összesen 450 ezer és fél-millió közé becsülik.⁵

(*Heterogén eredet*) A kurd indoeurópai nyelv, az iráni nyelvcsalád északnyugati ágához tartozik. Dialektológiaiag erősen tagolt, más újráni nyelvekhez (beludzs, pastu) hasonlóan nyugati (kurmándzsí) és keleti (szoráni) nagy nyelvjárásokra oszlik, amelyeken párhuzamosan több irodalmi nyelv alakult ki, különböző ábécékkel. Más nyelvjárásait (zaza, gorán, lúr) önálló nyelveknek is szokás tekinteni.

Irakban a kurd államnyelv az arab mellett, Iránban regionális, Örményországban kisebbségi nyelv. Törökországban és Szíriában tilos volt a kurd nyelvhasználat. Törökországban még a kurd nyelv és etnikum létét is tagadták, zavaros perzsát beszélő *hegyi törökök*nek nevezték őket. Ez Törökország EU-csatlakozási kérelmével változott, 2010-ben elismerték a kurd nyelvet kisebbségi nyelvként.

Az ókori lullubi, gutei, kyrt, valamint a Xenophón *Anabaszisz*ában említett kardukhoi ókori népeket tekintik a kurdok elődeinek. Etnogeográfiai identifikációjuk a méd eredet tudatába kapaszkodott. Közép-perzsa források közül a *Kar-námak Ardasír-e Papakan* és a *Matadakan-i Hazar Dásztán* említik először etnonimájukat. Miután Utba Ibn Farqád csapatai bevonultak

Adiabénébe, 643-ban hódították meg az arabok területét és terjesztették el az iszlámot. Az arabok átvették a kurd etnonimát, iráni és iranizált nomád törzsek amalgamizációit nevezve kurdoknak, nem pedig nyelvi egységet. Al-Dinavári (828–889) írt első ízben a kurdok eredetéről. Az arab hódítók Dijár-i Bakir, Dijár-i Rabia és Dijár-i Mardán régiókra osztották fel a kurdok földjeit.

A *Kurdisztán* toponima először a 14. században, Szajjíd Musztafa Qazvíní *Nazhat Ul-qulúb* című művében fordult elő. Azt a területet jelölte, amelyet Szandzsár szultán alapított 1150 körül a mai Hamadán térségében.

A kurdok nagy része szunnita, a sáfiita iskola híve. Sííták, alaviták a feili kurdok, valamint Kelet-Anatóliában a Tunceli (Dersim), Erzincan, Mus, Sivas, Gaziantep térségében élő zaza kurdok. A Dzsa'farita kurdok és a khorászáni kurdok 12 imámos dzsa'farita sííták. A török-szíriai-iraki határon jeziditák élnek, vallásuk a zoroasztrianizmus és a szúfizmus sajátos keveréke. A muszlimok ördögimádóként üldözték őket, ezért húzódtak orosz fennhatóság alá, így alakultak ki örményországi és grúziai közösségeik.

Nemzetté válás és nacionalizmus

Az iszlám hódítás után is a kurdok voltak a *hegyek urai*. A 10. századtól kurd fejedelemségek (Haszánvádi, Marvandí, Saddádi, Fadhilvidí, Ajjári) alakultak, amelyek közül a legnevezetesebbet, az Ajúbida-dinasztiát 1171-ben a keresztes hadakkal harcoló Szalahuddín Ajúbí alapította. A mongol hódítás után Bitlisz, Hakkári, Szorán, Bábán és Ardalán központokkal kurd principátusok virágoztak. Az ardaláni fejedelemséget a 14. században alapították és magában foglalta Khanaqin, Kirkuk, Kifri és Havramán térségét. Székhelyét Sahrizúrból később áttették a mai Irán területén található Szennébe. Seref Khán Bitliszi *Seref-náme* című történetírása 1595-ből az első mű a kurdok történelméről.

A kurdok a 16. század elején Sér Szarím vezetésével fellázadtak Iszmáíl Szafí sah ellen és a török szultánnal szöveterkeztek. Az ő segítségükkel 1514-ben I. Szelim török szultán seregei legyőzték Iszmáíl sah csapatait, de ettől kezdve az Oszmán-Török Birodalom és a Szafavida perzsiai birodalom osztozott területén. A szultán Idrisz Bitliszi bízta meg a kurdisztáni területek igazgatásával. I. Abbász sah Szafavida uralkodó 1609–1610-ben indított offenzívát a Dimdim erőd kurd védői ellen. Ezt követően széttelepítette a renitens kurd törzseket Khorászán Kucsán és Bodzsnúrd térségébe, innen jutottak később Afganisztánba. A Mukri kurdok helyére pedig avsarokat költöztetett. Erről szól Iszkandar Beg Turkoman *Alamara-i Abbászí* című krónikája. Bitliszben 1655-ben bontakozott ki a Rozsikí-felkelés a török uralom ellen.

1834-ben bontakozott ki a Bedir Khán-felkelés az oszmán uralom ellen Botan térségében. A Bedir Khánok egyesítették Dijarbakir, Mús, Van,

Hakkári, Botan (Dzsizre), Mardin és Van térségét. Ez a kurdisztáni princiátus tizenhét évig, 1847-től 1864-ig állt fenn. Központja Ahlat, majd Dijárbakir lett. Ezzel egyidőben Mohammad pasa Ravandúzban robbantott ki kurd felkelést.

A kurd nacionalista mozgalom a 19. század utolsó harmadában az Oszmán-Török Birodalom területén a török reformmozgalmak (tanzimat) hatására jelent meg. 1880-ban Ubaidullah sejk *Khaybún* mozgalma autonómiát követelt a kurdoknak. Míg az 1878-as orosz-török háborút követően Oroszország a keleti keresztények protektoraként lépett fel, a szultán, akit aggasztottak az egyre aktívabb örmény bizottságok, engedményeket tett a kurdoknak. Kurd törzsi haderőből ekkor alakultak a Hamidíje-ezredek.

Az 1908-tól számított második török alkotmányos mozgalom is nagy hatással volt a kurd nacionalizmus kibontakozására. Megalakult a *Kürd Teali Dzsemijeti (Kurd Felemelkedés Társasága)*, majd a török Egység és Haladás Társaság mintájára alakult a *Kürt Taavun va Teraki Gazetesi (Kurd Szolidaritás és Haladás Újságja)*. Ezt hamarosan újabb kiadványok, a *Kürdistan* és a *Hetawi Kurd (Kurd Remény)* periodikák követték, amelyeket a hasonló nevű társaságok adtak ki a második török alkotmányos éra (1908–1920) liberálisabb időszakában.

Az első világháború során a Sykes-Picot egyezmény döntött az Oszmán Birodalom feldarabolásáról, ugyanakkor rendelkezett kurd állam kialakításáról, akárcsak az 1921-es sévres-i békeszerződés.⁶ Woodrow Wilson az 1919-es párizsi békekonferencián támogatta az önálló kurd állam tervét.⁷ Ez azonban csak Kelet-Anatóliában hozta volna létre Kurdisztánt, mivel a britek nem mondtak le a kurdok által lakott, újonnan kialakított iraki mandátumterületeken található olajmezőkről.⁸ Az 1922-es Angol-Iraki Egyezmény még kurd autonómiáról rendelkezett Sulaimaníja központtal. 1922 szeptembere és 1924 júliusa között Mahmúd Barzindzsi Dél-Kurdisztánban gyakorlatilag kurd királyságot működtetett.⁹ Moszul hovatarozásáról csak 1924-ben döntött a népszövetségi bizottság, amelynek a magyar Teleki Pál is tagja volt. Moszul és Kirkuk térségében a kurdokon kívül türkmének is élnek (a szeldzsuk időkben betelepített, a mai azerbajdzsáni etnikumhoz közelálló oguz türkök). Az első Angol-Iraki Egyezményt 1924-ben ratifikálták.

Kezdetben Musztafa Kemál is támogatta a kurdok önrendelkezési jogát. Amikor 1922. július 22-én a nemzetgyűlés igazságügyi bizottsága tárgyalta Nihád pasa, a dzsezirei front parancsnokának túlkapásait, Kemál feljegyzésében többször szerepel a Kurdisztán elnevezés. Eszerint a kurdok által lakott területeken (*Kürtlere meskun manatik*) minél előbb önkormányzatokat (*idare-i mahallijeje ait teskilatlar*) kell létrehozni, ugyanis a kurd népnek joga van az önrendelkezéshez (*milletin kendi mukadderatlarini bizzat idare etme hakki vardir*) –fogalmazott.¹⁰ A török nacionalisták fegyveres harca a sévres-i békeszerződés korrigálásához vezetett. 1923 októberében létrejött a Török Köztársaság.

Új nemzetállami nacionalizmusuk megmerevedett a kurd kérdés tekintetében, úgy vélték, hogy a kurd felkelések háttérében a britek állnak.

Ebből a kurdok arra a következtetésre jutottak, hogy az első világháború utáni hatalmi vákuum fegyveres harccal kitölthető.¹¹ A török nacionalisták a bolsevikok támogatásával 1920-ban Ravandúzban szítottak felkelést a britek ellen.¹² Törökországban már 1920 júliusában kibontakozott az alavita Kocsgíri törzsek felkelése a *Kurdisztán Felemelkedésének Társasága* nacionalista szervezet vezetésével Sivas, Dersim és Erzincan térségében, amit csak a következő év nyarán sikerült leverni.

A Qadzsar-dinasztia bukásával keletkező hatalmi vákuumot nemcsak az azerbajdzsániak, khúzisztáni arabok és beludzok, de a kurdok is igyekeztek kitölteni. Ismail Agha „Szimkó” felkelése megcsillantotta a britek előtt a lehetőséget, hogy az Oszmán Birodalom dél-kurdisztáni területeiből és Perzsiái-Kurdisztánból hozzák létre Kurdisztán államot.¹³

Problematikus volt Irak állam létrejötte is.¹⁴ A kurd vezetők egy része a török uralommal szemben a britekhez húzott. Az 1922-es angol–iraki szerződés kurd autonómiát írt elő Szuleimanija központtal, mivel Churchill miniszterelnök és Cox mezopotámiai kormányzó azt egyaránt támogatta. „Őfelsége kormánya, valamint az iraki kormány elismeri a kurdok jogait, hogy Irak határain belül kormányzatot alakítsanak, és a kormány oly mértékben kiterjeszti területük határait, amely mértékben azok óhajtják, és Bagdadban küldötteik megtárgyalják gazdasági és politikai kapcsolataikat Őfelsége kormányával, valamint az iraki kormánnyal.”¹⁵

A szulaimanijai tartományon kívül ide rendelték volna a moszuli tartomány Zakho, Aqra, Dohuk és Amadíja, valamint Erbil tartomány Erbil, Koi-Szandzsák és Ravanduz körzeteit is. A megállapodást csak 1924-ben ratifikálták, mivel Moszul hovatartozásáról akkor született végleges döntés. Az autonóm Kurdisztán kormányzója Mahúd Barzindzsi lett volna. Később a britek egész Irakot Feiszál hásemíta király rendelkezésére bocsátották. Az 1926-os, második Angol–Iraki Egyezményben már nincs szó kurd autonómiáról.¹⁶

Az 1921-es kurd felkelést 1927-ben újabb követte, ugyancsak Mahmúd Barzindzsi vezetésével Szulejmanija központtal, ahol 1926-ban alakult a *Komala-i Sarbakhai Kurdistan (Kurdisztán Függetlenségének Bizottsága)*, majd Ahmed Barzani sejk felkelése, aki 1932-ben inkább a törököknek adta meg magát, mint az irakiaknak.

Ezt követte 1936-ban Khalil Khosnav felkelése ugyancsak Szulejmanija térségében.

A kurdok kijátszásához nagyban hozzájárult, hogy ebben az időszakban még inkább klán- és törzsi tudatuk volt, mintsem egységes nemzeti önazonosságuk.¹⁷

Az 1923-as lausanne-i békeszerződést követően, amely révén a török nacionalisták kiharcolták nemzetállamukat a kurd államiság rovására, Török-

országban háromszor keltek fel fegyveresen a kurdok. 1925-ben a Hamidíje kurd törzsi ezredekben tevékenykedő *Azadí (Szabadság)* csoport kezdeményezésére Szajjíd Píran vezetésével Diyarbakir és Mardin térségében lázadtak fel. Ezt a felkelést a britek támogatták, hogy a Mosul-kérdésben nyomást gyakoroljanak a török kormányra.¹⁸

1927 októberében a *Khaybun* kurd nacionalista csoport,¹⁹ a szunnita kurmándzsí kurdok szervezetének vezetésével tört ki felkelés az Ararát körzetében Van, Bitlis térségében, amelynek élén Ihsan Nuri állt. Ezt a török kormány csak 1930 őszére, a légierő bevetésével, intenzív bombázásokkal tudta leverni. A kurdok elleni szárazföldi offenzívában Reza sah csapatai is részt vettek. A felkelést követően, 1932. június 23-án Perzsia és Törökország képviselői Teheránban aláírták a két ország határvonalát az Ararát térségében rögzítő egyezményt.²⁰

Végül a Zaza kurdok keltek fel Dersin térségében 1937 márciusában. A felkelést csak 1938 decemberére sikerült leverni intenzív bombázásokkal, amelynek tízezrek estek áldozatul. A város nevét Tuncelire változtatták.

Az új török nemzetállam igen kemény elnyomással reagált. A kurd nyelvhasználatot betiltották, még a kurd etnikum nevét is eltörölték. A török nacionalisták az egységes nemzetállam kialakítása és a modernizáció során konfrontálódtak a kurd nacionalizmussal, amelyet törzsi felkeléseknek, az elmaradottság képviselőinek igyekeztek feltüntetni.²¹

Perzsiában az első világháborút követően, a Qadzsar-dinasztia megdöntése után a kurdok ugyancsak fegyveresen igyekeztek kitölteni a hatalmi vákuumot. 1918-ban Ismail Agha Simkó kelt fel a Sihak törzs élén. A felkelést Reza Khán csapatai csak 1922-re tudták leverni. 1925-ben Reza Khán sahhá koronáztatta magát Pahlavi néven. A Pahlavi sahhok nemzetállam-építő, modernizációs politikája hasonló volt Mustafa Kemal Atatürk és a török nacionalisták politikájához a kisebbségekkel szemben, noha a legnagyobb veszélyt nem az etnikailag a perzsákkal rokon és az ország lakosságának alig tizedét kitevő kurdokban, hanem az azerbajdzsáni nacionalista mozgalmakban látták.

A kurd nyelv, kultúra és nacionalista eszmék az 1920–1930-as években Irakban indultak fejlődésnek. A *Híva-i Yi Kurd Jamiat (Kurd Remény Társasága)* adta ki 1920-tól a *Ruzs-i Kurd (Kurd Nap)* hetilapot. Napvilágot látott a *Bang-i Kurdisztán (Kurdisztán Hangja)* majd a *Rozsa Kurdisztán (Kurdisztán Napja)* újság Mahmúd Barzindzsí pártfogásával. 1927-ben alakult a *Zanisti Kurd (Kurd Tudás)* nyelvvelő és enciklopédiai társaság, amely a *Galavezs (Sziriusz)* folyóiratot adta ki. Iskolákat és Szulejmanijában egyetemet működtettek, újságokat adtak ki, kulturális és nacionalista egyesületeket hoztak létre. 1927-ben a kurd enciklopédiai társaság révén Szulejmanijában kurd egyetem alakult, kurd iskolák működtek, és 1930-tól a kurd többségű területeken hivatalos nyelv lett a kurd, az arab államnyelv mellett. A szulejmanijai egyetem a kurd

nyelv délkeleti, arab betűs, szoráni dialektusán oktatott, a *Zanisti Kurd* kidolgozta annak irodalmi mércéit.

Megállapítható, hogy a gyarmati közigazgatás jobban kedvezett a kurdok szellemi, nyelvi, nemzettudati fejlődésének, mint az új nemzetállamok agreszív nacionalizmusa. Szíriában is a francia uralom alatt indult el a kurd nyelv fejlődése, 1934-ben török mintára latinbetűsítették a kurd nyelv északnyugati, kurmándzsi nyelvjárását, és megalkották irodalmi normáit. Kiemelkedő Cegerxwun (Dzsigarkhún) irodalmi munkássága és a francia Roger Lescot folklórgyűjtései, a *Memé Alan* eposz kiadása.

A kurd nemzeti mozgalom számára az új lehetőséget a második világháború esztendei, különösen 1941-ben Iránnak a szövetségesek általi megszállása jelentette. A háború kezdetén, 1938-ban alakult iraki területen a *Komala-i Brajati Kurd (Kurd Testvériség Társasága)* Mamhúd Barzindzsi sejk fia, Latif sejk vezetésével, tagjai már nem törzsfők, hanem városi értelmiségiek voltak. Radikálisabb fiatalok hozták létre Szulejmanijában a *Derkári (Famíves)* szervezetet, amely egy kurd párt, a *Híva (Remény)* magját alkotta. Aktív volt még az *Azadí* csoport, amelyet titokban a szovjetek támogattak.

1941-ben a szövetségesek megszállták Iránt. A brit csapatok délre, a szovjet csapatok északra vonultak be. Mahabád környékén azonban nem állomásoztak. A helyi kurdok lefegyverezték az iráni csendőrséget, akik elhagyták a térséget. A katonai vákuumot a kurdok maguk töltötték ki, egy bírót, Qazi Mohammad vezetésével milíciákat szerveztek. Mahabád *de facto* független volt a teheráni kormánytól.

Közben 1942 szeptemberében egy mahabadi magánházban tizenöt 19 és 50 év közötti városi értelmiségi megalapította a *Komala-i Zsiánavi Kurdisztán (Kurdisztán Újjáéledésének Bizottsága)* nevű szervezetet, akik már a városi pánkurd nacionalizmus képviselői voltak. Qazi Mohammad nem volt tagja kezdetben a Komalának, egy évig nem is tudott a titkos bizottság létezéséről. 1942-ben a Komala alapítói Bakuba utaztak szovjet segítségért, ekkor azonban a szovjetek hűvösen fogadták őket. A tanácskozáson részt vettek az iráni kormány képviselői is, akik a fegyverek visszaszolgáltatását követelték. A kurdok önrendelkezést kértek, különös tekintettel arra, hogy oktassák a kurd nyelvet iskoláikban. Az első bakui látogatás eredménytelenül végződött.

1943-tól Qazi Mohammad milíciája tartotta fenn a rendet. Mahabad a környező településekkel a hatalmi vákuumban *de facto* függetlenséget élvezett. Qazi Mohammad csak egy év múltán csatlakozott a Komalához. 1943 áprilisában a Komala immár több mint száz tagja központi bizottságot választott.

1944 márciusában a szervezet képviselőjében Amin Sarífi Irakba utazott, hogy felvegye a kapcsolatot az ottani *Híva (Remény)* mozgalommal. Hamarosan iraki kurd delegáció látogatott Mahabádba, ahol megállapodtak, hogy együtt harcolnak az egyesített, független Kurdisztánért. Az 1945-ben alakult *Suris (Felkelés)* mozgalom is csatlakozott hozzájuk. A *Suris* hamarosan új

pártot alapított 1945-ben *Rizgári Kurd (Kurd Felszabadítás)* néven. Ez utóbbi népfront gyanánt funkcionált, és az összes ország kurdjait kívánta egyesíteni. Ugyanebben az évben megkötötték a *Paimán-e Sze Szenurt (Hármashatár Egyezményt)*, amelynek értelmében három ország kurdjai szükség esetén – határokon átvélve – egymás segítségére sietnek.

A szovjet álláspont változott a náci Németország felett aratott győzelem után. A Szovjetunió olajkoncessziót akart az iráni kormánytól, és zsarolási alapként kézbe vette az azerbajdzsáni és a kurd kártyát. Immár támogatta a kurd szeparatista törekvéseket, amelyek Barzániek Mahábádba érkezésekor kristályosodtak ki. 1943-ban robbant ki Irakban Mullah Musztafa Barzání felkelése, amelyet csak 1945-re sikerült leverni. Ekkor Musztafa Barzání több tízezer harcosával és azok családtagjaival Mahábádba érkezett. Barzání és Qazi Mohammadék szövetséget kötöttek. A 13 ezer főre duzzadt kurd hadseregbe integrálták Barzání embereit is. A *Komala* öt évig meglehetősen hatékonyan, sikeresen irányította a terület működését.

1945-ben utazott másodsorra mahábádi delegáció Bakuba, amelynek immár Qazi Mohammad is tagja volt. Baghirov személyesen fogadta őket, és támogatásáról biztosította a kurd függetlenségi törekvéseket, de azt kérte, egyelőre autonómiát hirdessenek ki Iránon belül, tekintettel a kérdés regionális szenzitivitására és az azerbajdzsáni érzékenységre. A kurdok tankokat és nehézfegyvereket kértek.

A szovjet támogatás azonban óvatos volt. Nem állomásoztattak helyőrséget Mahábád körzetében, és nem küldtek oda politikai képviselőt, katonai vagy polgári tanácsadókat sem. A szovjeteknek nem tetszett, hogy a kurdok nem akarnak integrálódni az (iráni) Azerbajdzsáni Köztársaságba. Féltek Barzání esetleges brit kapcsolataitól. Csak nyomda, maroklófegyverek és puskák érkeztek. Beérték annyi támogatással, hogy logisztikai útvonalat biztosítottak, távol tartották az iráni hadsereget és felvásárolták a dohánytermést.²²

Első ízben vezettek be kurd oktatást, ám a tankönyvek csak a köztársaság bukása előtt érkeztek meg. 1945-ben nagy sikerrel mutatták be *Daika Nistimán (Haza Anya)* címen az első kurd nyelvű, patriotikus tárgyú színdarabot. 1945-ben Haza Anyára három huligán, Törökország, Irak, Irán támad, de hú fia megvédelmezik és elűzik a támadókat.

1945 decemberében létrehozták az iraki *Kurd Demokarata Pártot*, immár Musztafa Barzání vezetésével. A 32 küldött Bagdadban tartott első kongresszusán elnöknek Musztafa Barzánit, főtitkárnak Hamza Abdullah-t, alelnöknek Latif sejket és Zijád Aghát választotta meg. Az 1953-as harmadik kongresszusukon változtatták meg nevüket *Kurdisztáni Demokrata Pártra*. A *Rizgári* radikalizálódásából új szervezet jött létre *Khabat Kurdisztán (Kurdisztáni Harc)* néven.

Mahábádban a Komalából *Kurd Demokrata Párt (KDP)* alakult; a párt programjának középpontjában nyilvánosan az Iránon belüli kurd autonómia állt.

A KDP december 15-i manifesztuma a következő pontokat tartalmazta: autonómia az iráni kurdoknak az iráni állam keretein belül, kurd nyelvhasználat a közigazgatásban és az oktatásban, kurd tartományi tanács megválasztása, az összes köztisztviselő helyi legyen, egység és testvériség az azerbajdzsáni néppel, törvény előtti jogegyenlőség a parasztok és az urak között.²³ 1946. január 22-én kikiáltották a *Mahábádi Köztársaságot*, Mahabád, Bukan, Naqada, Osnovije térségében – amelynek létrehozásában aktívan részt vettek a *Rizgári*, *Suris* és az iraki *Kurd Demokrata Párt* aktivistái, Barzáníék vezetésével –, amelynek miniszterelnöke Qazi Mohammad lett.

Közben nyugati szövetségesei nyomására és az olajkoncesszió reményében a Szovjetunió aláírta Teheránnal a megállapodást az iráni szuverenitás elismeréséről, és 1946 tavaszán megkezdődött a szovjet csapatok kivonása Észak-Iránból. Razmara tábornok iráni csapatai 1947 márciusában bevonultak Mahábádba. Március 27-én Qazi Mohammadot, fivérét és unokatestvérét Mahábád főterén akasztották fel, ugyanott, ahol annak idején kikiáltották a köztársaságot.²⁴ Mahábád volt a kurdok első transznacionális projektje. Bukását követően Barzáníék Bakuban kerestek menedéket.

A kurdok helyzete Iránban

A 2006-os census idején a kurd többségű Kurdisztán, Kermánsah és Ilam tartományok lakossága 6 738 787 fő volt. Jelenleg Iránban a becslések szerint mintegy 7 millió kurd él. További 1,7 millió kurd él Khorászában, akiket 1610-ben I. Abbász sah, illetve 1739-ben Nadir Avsar telepített oda. Ők ma már sütták, kizilbasznak hívják őket, de nem alaviták, hanem tizenkét imámos dzsa'fariták.

1953 után Mohamed Reza Pahlaví sah a kurd nyelv használatát betiltotta. Az 1979-es alkotmány azonban a kurdokat kisebbségként elismeri, és a nyilvános helyeken a kurd nyelvhasználatot nem korlátozzák. Az Iráni Iszlám Köztársaságban azonban bármely kisebbségi párthoz – ezek tiltottak – tartozás halálbüntetést von maga után.

A kurdok a sah bukását követően, 1979 áprilisában bojkottálták az iszlám köztársaság érdekében szervezett referendumot. Az *Iráni Kurdisztáni Demokrata Párt* és a *Komala* vezetésével autonómiát követeltek és elfoglalták városaikat. Khomeiní ajatollah 1979. augusztus 17-én dzsihádot hirdetett a kurdok ellen, 1979 decemberében kijelentette, hogy a nemzeti kisebbségek elismerése ellentmond az iszlám elveknek.²⁵ 1980-ban az iszlám gárdisták visszafoglalták Mahábád, Szanandazs és Páveh kurd városokat.

A Khátami-éra a kurdok számára is az enyhülés időszaka volt az iszlám köztársaság politikájában. 1997-ben Khátami elnök első ízben nevezett ki kurd kormányzót Kurdisztán tartomány élére Abdullah Ramazánzáde

személyében. A parlamenti választások során 18 kurd képviselő került be a Madzsliszba, Kurdisztán és Kermánsáh tartományok képviselői negyvenfős kurd frakciót hoztak létre.

1999-ben az iráni kurdok is tiltakoztak Abdullah Öcalannak, a Kurdisztáni Munkapárt (PKK) vezetőjének letartóztatása és Törökországnak történő kiadatása ellen. A tiltakozási hullám az összes országon végigsöpört, ahol kurd közösségek élnek. Ez volt a kurd mozgalom jelenkori *transznacionalizáció*jának kezdete.²⁶

2005. július 9-én egész Iránban tiltakozó megmozdulások, tüntetések kezdődtek Siván Qaderi, a *Partiya Zsián-i Azad-i Kurdisztán* (PJAK, *Kurdisztáni Szabad Élet Pártja*) vezetőjének meggyilkolása miatt. Ez a szervezet Irán föderalizációjáért, kurd autonómiáért száll síkra. A tiltakozások a kurdok lakta területeken fegyveres zavargásokba torkolltak. A kurdok immár autonómiát követeltek a föderális Irán keretein belül. Az iszlám rezsim kemény elnyomással, kurd nacionalisták kivégzésével reagált az eseményekre.

Kurdok Azerbajdzsánban és Örményországban

Az azerbajdzsáni kurdok számát 12-20 ezer közé becslik, Nyugat-Karabagh térségében két enklávében, Dzsavánsír térségében Kelbadzsar központtal, Zangazur térségében, Zangilan és Gubatli körzetekben Lacsin központtal élnek. Azért fontos megemlékezni róluk, mert 1923–1929 között autonómiával rendelkeztek, *nacionalnij ujezd* (nemzeti körzet) szintjén, Lacsin központtal. Sztálin a második világháború éveiben Kazahsztánba deportáltatta őket. Az 1990-es census idején számuk Kazahsztánban még mindig meghaladta a 30 ezret.²⁷

Örményországban, a szovjet érában a kurdok megbecsült kisebbség voltak, iskolákkal, egyetemi oktatással, *Rija Taze* (*Új Út*) néven újsággal, sőt Jerevánban kurd nyelvű színház működött.

A Szovjetunió szétesését követően Örményországban a kurdok elvesztették kiváltságaikat, az örmények a muszlim kurdokat nem tűrik meg Karabaghban. Nagy részük Oroszországba vagy Nyugat-Európába távozott. 1988 óta az örmények mintegy 150 ezer muszlim kurdot üldöztek el, csak a jezidiket tűrik meg.

Irak

Irakban Kászim vezetésével fiatal tiszték 1958. július 14-én megdöntötték a királyságot. Ez reménnyel töltötte el a kurdokat is. Ibrahim Ahmed, az iraki *Kurdisztáni Demokrata Párt* vezetője támogatásáról biztosította az új vezetést.

Kászim hazahívta a száműzetésből Barzáníékat, ám nem teljesítette a kurdoknak tett ígéreteit. 1961-ben Musztafa Barzání vezetésével a kurdok ismét felkeltek, és csak 1963-ban tették le a fegyvert, amikor a Baath Párt arab nacionalistái megdöntötték Kászim uralmát. A hatalomra került baathista vezetés autonómiát ígért a kurdoknak, ám ígétét nem tartotta be. A Baath pánarab nacionalizmusa is intoleránsnak bizonyult a kurdokkal szemben, különösen súlyosbodott a helyzet 1968-tól, amikor Szaddám Husszein került hatalomra.

A kurdok Musztafa Barzání vezetésével felkeltek. Harcukat egészen 1970-ig folytatták, amikor papíron megkapták ugyan a korlátozott autonómiát, de ekkor sem teljesültek az ígérek. Az 1970 márciusában kidolgozott béketerv értelmében a következő négy évben fokozatosan kellett volna bevezetni az autonómiát. Ez nem történt meg, és a kurdok Kirkukot sem kapták meg. Ekkor ismét felkelést szítottak, ami gyakorlatilag alacsony intenzitású gerillaháború volt. Harcuknak az 1975-ös algíri megállapodás vetett véget az iráni sah és Szaddám Husszein között, amely során a sah vállalta, hogy beszünteti az iraki kurdok támogatását, ennek fejében az iraki vezetés egy 1934 óta folyó határvitának véget vetve, elismerte a Satt Al-Arab folyó medrét államhatárnak.²⁸

Szaddám idején erőszakos arabosítás vette kezdetét, széttelepítette, deportáltatta a kurdokat. A kurdok a nyolc évig tartó iraki-iráni háború túszai lettek, az 1988-as Al-Anfal hadművelet során mintegy kétezer kurd falut leromboltak, mintegy 100 ezer kurdot meggyilkoltak, Szaddám szalíngázt vetett be a halabcsai kurdok ellen, mert azt a dezinformációt kapta, hogy azok Iránnal összejátszanak. A halabcsaiak Dzsaf kurdok, síiták. Az amerikaiaknak a dezinformáció Szaddámhoz juttatásával az volt a céljuk, hogy Szaddám megakadályozza, hogy az irániak északon új frontot nyissanak.

Az Öböl-háborút követően a kurdok felkeltek Szaddám ellen. 1991-ben az ENSZ BT 688-as határozata a kurdok lakta területeket repülési tilalmi övezetnek nyilvánította. A nemzetközi oltalom alatt a kurdok kvázi-autonómiát hoztak létre, Szaddám megdöntését követően pedig már helyi önkormányzatokkal, aktív politikai pártokkal, kurd parlamenttel rendelkeztek. Ez gyakorlatilag független kormányként működik. A kurd regionális parlament 111 képviselői helyet birtokol. A Kurdisztáni Regionális Kormány elnöke Musztafa Barzání Mahábádban született fia, Maszúd Barzání.

Noha Maszúd Barzání és Dzsálál Talabáni 1975-ben alakult pártja, a *Yektiya Nistimani Kurdisztán* (Kurdisztáni Hazafias Unió) vetélkedett a hatalomért, a kurdok mégsem gyengültek meg, az általuk külön igazgatott területek 2003-ban, Szaddám megdöntését követően egyesültek, ez az autonómia jelenleg prosperál. Szaddám megdöntését követően számos kurd beépült a szövetségi hatalmi struktúrákba, Iraknak Dzsálál Talabáni személyében kurd elnöke, Hosjar Ziba személyében kurd külügyminisztere van.

Ámbár az iraki átmeneti kormány felállításáról rendelkező ENSZ BT-határozat nem tesz említést a kurd kérdés megoldásáról, kilátásba helyezte, hogy amennyiben nem normalizálódik a helyzet, a vitatott területeken (mint Kirkuk és az olajmezők) nem kerül sor népszámlálásra és nem születik referendum hovatartozásukról 2007-ig. Ettől az esztendőttől fogva a *Kurdisztáni Regionális Kormány* fennhatósága alá kerülnek,²⁹ ám ez mindmáig nem történt meg.

A kurd autonómia mintául szolgálhat a környező országok kurdjainak. A *Kurdisztáni Regionális Kormány* az olajbevételekből sok pénzzel rendelkezik. Nagy volumenű építkezései nem helyi autonómiára, hanem egy negyvenmillió leendő ország központjára emlékeztetnek.

Szíria

A 2011 márciusában kirobbant szíriai felkelés ebben az országban is előtérbe hozta a kurd kérdést. A szíriai kurd közösség számát jelenleg mintegy 2 millióra becsülik. A szíriai kurdok azonban nem alkotnak összefüggő területet. Amennyiben az irakihoz hasonló autonómia alakul, két-három enklávéval kell számolni.

Damaszkuszban a 12. századtól élnek kurd közösségek. A Bedr Khán vezette *Khuybun Liga* Damaszkuszban működött. A francia mandátumigazgatás igyekezett megosztani a kurdokat. 1946-ot, a függetlenséget követően a kurdok politikailag aktivizálódtak. A törökországi és iraki események nagy hatást gyakoroltak a szíriai kurd közösség identitásának kialakulására. 1957-ben alakult meg, iraki mintára, a *Szíriai Kurdisztáni Demokrata Párt*. Az 1962-es népszámlálás 120-150 ezerre tette a szíriai kurdok létszámát. Ekkor mintegy 300 ezer kurd, aki nem regisztrált, elvesztette állampolgárságát és *külföldinek* számított.³⁰ 1963-tól, amikor a Baath Párt hatalomra jutott, a kurdok politikailag marginalizálódtak, politikai szervezeteik illegálisba kényszerültek. Damaszkuszban talált menedéket a hetvenes évek közepétől Dzsálál Talabáni, az iraki *Kurdisztáni Hazafias Unió* vezetője. Barzáni és Talabáni ellentétei leképeződnek Szíriában is. A nyolcvanas évektől a török PKK kiképző táborai működnek Szíriában. A PKK egy másik modellt képvisel, a fegyveres harc, a *forradalmi megoldás* híve.

Az 1990-es években az iraki és az iráni modellel ellentétes fejlemény következett be Szíriában, ahol a transznacionális modell háttérbe szorulásának, a kurd közösség *szírializálásának* lehettünk tanúi. 2004-ben Kamisli városban és térségében összetűzések voltak a kurd felkelők és a szíriai biztonsági erők között. 2009-ben kilenc szervezet hozta létre a *Kurd Politikai Kongresszust*.

2011. március 15-én, amikor elkezdődtek Szíriában a zavargások, a kurd lakta területek viszonylag békések voltak. 2011 áprilisában Aszad elnök

engedményeket tett a kurdoknak. A legtöbbször megadta az állampolgárságot, ám 80 ezren hontalanok maradtak. A kurdok korábban felajánlották a felkelőknek, hogy autonómiájukért cserébe harcolnak az Aszad-rezsim ellen, amit a török támogatottságot (is) élvező felkelők elutasították. Ezt követően kezdték meg a kurdok a tárgyalást a szíriai vezetéssel a PKK, illetve orosz és iráni közvetítéssel. Aszad hat várost átadott a kurd milíciáknak, ahol felvonták a kurd zászlót. Szíria volt a második ország, amelynek kurdlakta városaiban felvonták a kurd zászlót. Ezek enklávét képeznek az Aszad-rezsim, valamint a felkelők között. Aszad területet veszített, de szövetségest nyert. Sarikaniye térségében a kurdok összecsaptak a felkelőkkel, a *Szabad Szíriai Hadsereg* egységeivel, különösen a *Dzsabhat Ul-Nuszra* csapataival.

Noha az az elképzelés, hogy a kurdok lepaktáltak Aszaddal, nincsen azonban általános kurd megállapodás, a kurd közösség megosztott maradt.

A *Demokratikus Egység Pártját* (PYD) a PKK helyi szárnyának is szokás tekinteni. PKK típusú radikális eszközökkel, forradalmi modell révén lehet szerintük létrehozni az autonómiát. *De facto* átvették a hatalmat a kurd területeken. A PYD betölti a katonai-politikai vákuumot.

2011. október 11-én alakult a *Kurd Nemzeti Tanács*, amely autonómiát akar egy Aszad nélküli, föderális szíriai állam keretein belül, békés tárgyalások útján, az 1992-es autonómia mintájára.

2012 júliusában Erbilben a két rivális szervezet létrehozta a *Legfelsőbb Kurd Tanácsot*. Eközben a *Szíriai Nemzeti Tanács* 230 tagja közül mindössze 22 kurd, mivel ebben a szervezetben Törökország befolyása jelentős.

Az események hatására újjáéledt a transznacionális identitás. A különböző szíriai kurd politikai erők általános célja az autonómia elnyerése az 1992-es kurd autonómia mintájára. Az új szír vezetés azonban feltehetően nem lesz érdekelt a föderalizmusban. Kérdés, hogy az ország *balkanizációja* mit hoz a szíriai kurdoknak.

Törökország

A török állam restriktív politikája következtében a törökországi kurdoknak csak mintegy harmada beszél kurd (kurmándzsi vagy zaza) nyelven. A nyelvhasználat tilalmát csak 1991-ben oldották fel. Az európai uniós török csatlakozási kérelem miatt ma már a kurd oktatás engedélyezett, de csak magániskolákban. Kurd nyelvű média is működik, de limitált műsoridőben, korlátozásokkal. 1994-ben Leyla Zana országgyűlési képviselő asszony tizenöt év börtönbüntetést kapott, mert a török parlamentben képviselői esküjét kurd nyelven is elmondta.

Az 1970-es években számos illegális kurd szervezet jött létre. A nyolcvanas évek elejére ezek közül kiemelkedik az Abdullah Öcalan vezette *Kurdisztáni*

Munkáspárt (Partiya Karikerani Kurdistan, PKK), amely 1984–1999 között gerillaháborút folytatott a török állam ellen.

Törökország kurdokkal kapcsolatos politikáját az ezredforduló után két esemény befolyásolja, az európai uniós csatlakozási folyamat során az unió emberi jogi és kisebbségi jogi elvárásai, valamint Törökországnak az iraki Kurdisztáni Regionális Kormányhoz fűződő pragmatikus kapcsolatai.

Ennek következtében Ankara kénytelen volt elismerni a kurdokat etnikai kisebbségnek, és 2010-től a kurd nyelv törvény előtti nyelvhasználatát biztosítani. A török parlamentbe bejutottak kurd párt képviselői. Az AKP-kormány képviselői tárgyalásokat folytatnak az 1999 óta török börtönben raboskodó Abdullah Öcalannal. Ennek eredményeként Öcalan 2013. március 21-én, a kurd újév, a Neuroz alkalmával tűzszünetre szólított fel, és áprilisban a PKK-egységek megkezdték kivonulásukat török területről.

Ami a szíriai eseményeket illeti, Törökország követeli, hogy a PYD szakítson a PKK-val és – míg az AKP-kormány jó kapcsolatokat ápol az iraki Kurdisztáni Regionális Kormánnyal, különösen az iraki *Kurdisztáni Demokrata Párt*tal, Musztafa Barzání fia, Maszúd Barzání pártjával –, a Kurdisztáni Regionális Kormányt is arra akarja rávenni, hogy számolja fel a PKK Iraki-Kurdisztánban működő táborait. Számos török cég eszközöl beruházásokat Iraki-Kurdisztánban, ugyanakkor Törökország és Kurdisztán között energiakorridor létesítését tervezik. Mivel a Kurdisztáni Regionális Kormányzat nem ápol szívélyes viszonyt a Maliki-féle bagdadi központi kormányzattal, a törökországi-kurdisztáni kapcsolatok fejlődése a török–iraki viszony romlását eredményezte.

Törökország partikuláris problémája a PKK szíriai jelenléte, közép- és hosszútávon pedig aggódik, hogy az iraki mintára megvalósuló szíriai kurd autonómia hatást gyakorol a törökországi kurdokra, és számukra is modellül szolgálhat.

Autonómiából a függetlenség irányába?

A kurd kérdés evolúciója olyan szakaszba ért, amikor már nem tekinthető egyetlen ország belügyének sem. Igen fontos a transznacionális identitás mellett immár a transznacionális akciók szerepe a kurd kérdés kapcsán.

A kurd nemzeti mozgalom transznacionalizációját követte a kurd kérdés regionális dimenzióba helyezése. Az iraki kvázi-államként működtetett kurd autonómia az első, amelyet több követhet. Az autonómiák hálózata pedig nem más, mint a függetlenség felé vezető út lépcsője.³¹ A kurd kérdés megoldása vagy éppen elfojtása ma már nem képezheti egyetlen ország belügyét sem.

A kurdok most értek meg rá, hogy geostratégiai adottságaikat kihasználják, ehhez elsősorban gazdasági és politikai eszköztárat vetnek be. A kurd autonómiák megvalósulására Irak után jelenleg Szíriában, de középtávon Törökországban és Iránban is esélyt látunk. A kurdok jövője, autonómiáik vagy államiságuk kivívása elválaszthatatlan a térség regionális dinamikáinak átstrukturálódásától.

Mi nem az *arab tavasz*nak nevezett folyamatokban látjuk a lehetőséget, inkább a délnyugat-ázsiai térség dinamikáinak alakulásában. A 2014-es afganisztáni csapatkivonás jár-e Pakisztán oly mértékű destabilizálódásával, amely Iránban is elindíthat rendszerváltáshoz vagy a politikai rendszer korrekciójához (föderalizmushoz) vezető folyamatokat, esetleg átrajzolhatók-e a térképek? Ezekre a kérdésekre keressük kutatásainkkal a választ.

Jegyzetek

- ¹ A legnagyobb kurd diaszpóra Németországban található, mintegy 750 ezer fő, ezt követi Franciaország 150 ezer fővel, Svédországban számuk százezer körüli, Nagy-Britanniában 95 ezer, Hollandiában 80 ezer, Svájcban 70 ezer és Belgiumban 65 ezer körüli. Ausztriában mintegy 60 ezer, Görögországban, amely migrációjuk fő tranzitállomása, mintegy 30 ezer kurd él. Szintén 30 ezer körüli kurd található Dániában. Forrás: CIA WORLD FACTBOOK 2012, <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>> (letöltve: 2013. 05. 06.).
- ² Uo.
- ³ YILDIZ, Kerim – FRYER, Georgina: *The Kurds: culture and language rights*, Kurdish Human Rights Project, London, 2004.
- ⁴ MCDOWALL, David: *A Modern History of the Kurds*, I.B. Tauris, London, 2004, 17. p.
- ⁵ VANLY, Ismet Chériff: *The Kurds in the Soviet Union*, In: KREYENBROEK, Philip – SPERL, Stefan (ed.): *The Kurds. A Contemporary Overview*, Routledge, London, 1994, 26. p.
- ⁶ A Sykes–Picot egyezmény értelmében Észak-Kurdisztán francia, Dél-Kurdisztán pedig brit igazgatás alá kerül. A békeszerződés 62. és 65. pontja értelmében kurd autonómiát kellett volna létrehozni, amelynek függetlenségéről egy év elteltével a Népszövetség döntött volna.
- ⁷ ESKANDER, Saad: *Britain's Policy in Southern Kurdistan. The Formation and the Termination of the First Kurdish Government 1918-19*, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2000, Vol. 27, No.2., 139–163. p.
- ⁸ COHEN, Stuart: *British Policy in Mesopotamia, 1900–1914*, Ithaca, London, 1976.
- ⁹ PRINCE, James: *A Kurdish State in Iraq*, *Current History*, January 1993.
- ¹⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları [Titkos ülések jegyzőkönyvei, török nyelven], 3. kötet, Ankara, 1985, 551. p.

- ¹¹ OLSON, Robert W.: The Kurdish Rebellions of Seikh Said (1925), Mount Ararat (1930) and Dersim (1937–38). Their Impact on the Development of the Turkish Air Force and on Kurdish and Turkish Nationalism, *Die Welt Des Islams*, 40 (1), 67–94. p.
- ¹² ZEKI, Mehmet Emin: *Kürdistan Tarihi* [Kurdisztán történelme, török nyelven], Ankara, 1992, 20–21. p.
- ¹³ EDMONDS, Cecil John: *Kurds, Turks and Arabs*, Oxford University Press, London, 1957, 72. p.
- ¹⁴ FO 371/4149 Memorandum on Self-Determination in Iraq, 9 July 1919.
- ¹⁵ FO 371/6347 Secretary of State for the Colonies to High Commissioner, Baghdad, 3 October 1921.
- ¹⁶ TRIPP, Charles: *A History of Iraq*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, 65. p.
- ¹⁷ MCKIERMAN, Kevin: *The Kurds*, St Merlin's Press, New York, 2006, 33. p.
- ¹⁸ OLSON, Robert W.: *The emergence of Kurdish nationalism and the Sheikh Said Rebellion 1880–1925*, University of Texas Press, Dallas, 1989, 76. p.
- ¹⁹ L. ALAKAM, Rohat: *Haybun örgütü ve Agri ayaklanması* [A Haybun szervezet és az Ararát felkelés, török nyelven], Avesta, London, 1998.
- ²⁰ HALLI, Resat: *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924–38)* [Felkelések a Török Köztársaságban (1924–38), török nyelven], T.C. GenelkurmayBaskanligi Harp Tarihi Dairesi [A Török Köztársaság Vezérkari Főnöksége Hadtörténeti Hivatala], Ankara, 1972.
- ²¹ VON BRUINNESSEN, Martin: *Kurdish ethno-nationalism versus nation-building states: collected articles*, Isis Press, Istanbul, 2000, 48–51. p.
- ²² ABDULLA, Muffid: Mahaba – the first independent Kurdish republic, *The Kurdistan Tribune*, June 12, 2011, <<http://kurdistantribune.com/2011/mahabad-first-independent-kurdish-republic/>> (letöltve: 2013. 05. 06).
- ²³ ROOSEVELT, Archie, Jr.: The Kurdish Republic of Mahabad, *Middle East Journal*, No.1, July 1947.
- ²⁴ EAGLETON, William Jr.: *The Kurdish Republic of 1946*, Oxford University Press, Oxford, 1963, 128. p.
- ²⁵ FARZANFAR, Ramesh: *Ethnic groups and the state: Azaris, Kurds and Baluch of Iran*, Ph.D. Dissertation, Institute of Technology of Massachusetts, Department of Political Sciences, Massachusetts, 1992.
- ²⁶ NATALI, Denise: *Manufacturing Identity and Managing Kurds in Iraq, Turkey and Iran. A Study of Evaluation of Nationalism*, Ph. D. Dissertation in Political Sciences, University of Pennsylvania, Pennsylvania, 2000, 39. és 51–53. p.
- ²⁷ VANLY: *i.m.*, 164. p.
- ²⁸ AZIZ, Mahir: *The Kurds of Iraq*, I.B. Tauris, London, 2011, 27. p.
- ²⁹ GUNTER, Michael: *The Kurds Ascending*, Palgrave–McMillan, New York, 2008, 45. p.
- ³⁰ JUWAIDEH, Wadie: *The Kurdish National Movement. Its Origins and Development*, Syracuse University Press, Syracuse, 2006, 72–73. p.
- ³¹ HANNUM, Hurst: *Autonomy, Sovereignty and Self-Determination*, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania, 1996, 32–33. p.